

Adalékok a 17. század magyarországi protestáns templomépítészetének értékeléséhez

Késő középkor – reneszánsz – kora barokk

Krähling János

BME Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest

Az ellenreformáció 17. századi magyarországi kibontakozása idején a protestánsok jelentős templomépület-állománnyal bírtak. A rend szerint középkori karakterű, belsőjében a református liturgia igényei szerint átalakított hagyományos templomtípussal, valamint evangélikus városi imaházzal jellemzett emlékkör sokkal kisebb számú, építészeti igényesebb, újonnan épített jelentősebb templomait elemezzük. A 17. század magyarországi protestáns templomépítészetének értékelésekor a késő középkori, reneszánsz és kora barokk stíluselemek és jelenségek tiszta elhatárolása nem lehetséges. A késő reneszánsz és a kora barokk jelenségeit leginkább a részletképzésben, a nyíláskeretelések formálásában, valamint a belső berendezésen ismerhetjük fel. Az emlékkör tömeg- és térkonceptiójára összességében a késő középkori hagyomány volt meghatározó, és ez a korabeli európai protestáns építészeti párhuzamok esetében is kimutatható.

Kulcsszavak: protestáns templomépítészet, evangélikus templom, református templom, imaház, késő reneszánsz, kora barokk

1. Bevezetés

A 17. század első fele a művészet és irodalom területén a barokk műveltség magyarországi kibontakozásának kezdete, amelynek kulturális sokszínűségét az átmeneti vallásszabadságot jelentő 1606-os bécsi béke teremtette meg (1). A barokk templomépítészet kialakulásában elsődleges szerepet játszott a Habsburgok ellenreformációs elkötelezettsége és a hittérítés legaktívabb élcsapatának, a jezsuitáknak a nemességet is jelentősen érintő rekatolizáló tevékenysége. A barokk templomépítészet az Il Gesù példája nyomán kialakuló jezsuita tértípus, illetve annak helyi - Közép-európai - adaptációja mentén alakult ki (2). Az ellenreformáció 17. századi mindinkább erősödő terjedése ellenére a protestánsok jelentős – becsléssel közelítve, nem állandó időszakokra vetítve a kétezret meghaladó – templomépület-állománnyal bírtak és ehhez mérhető építési tevékenységet végeztek. Épületeik legtöbbje belső liturgikus térigényeik szerint átalakított középkori eredetű templom volt, ennek hiánya esetén számos új templom is épült, amelyek – egyrészt a hatósági korlátozások és üldöztetések, másrészt a szegénység miatt – szerény szerkezeti, anyaghasználati és építészeti igényességgel készültek, s emiatt mulandóak voltak. Létükről rend szerint csak írott vagy rajzos források tanúskodnak. A Magyarország építészettörténetét - mint a művészeti ágak közül a legfontosabbat - bemutató, a legutóbbi kutatások eredményeit összegző kötetben Kelényi György úgy mutatja be a kora barokk templomépítészetét, hogy abban a protestánsok templomépítésze is immár kellő hangsúlyt kap (3). Áttekintésében – a mándi református templom példáján bemutatva – egy középkori karakterű hagyományos templomtípust, valamint az evangélikus városi imaház típusát elemzi. Gondolatmenetében – a találó példa erejével – a középkori alaprajzi forma és a térhasználat hagyományára és továbbélésére alapozva jelöli ki a magyarországi kora barokk protestáns templomépítészet fejlődésvonalát. E rövid írás keretében ezt a jelenséget további magyarországi példákkal igyekszünk árnyalni, és a kérdés európai összefüggéseit is érintjük.

A korszak imaház-építészetében a városi evangélikusság szűkös építési lehetőségeit és szükségleti megoldásait ismerhetjük fel, amelyek közül az egykori pozsonyi fa imaház (1682) valóban a legtagoltabb és bonyolult, additív rendszerét tekintve a legkülönlegesebb. (1. kép) Ennek az épületnek a legközelebbi rokona a zárt belső udvari loggiás soproni Eggenberg-ház, amely tulajdonosának hercegi származása jogán válhatott – az udvar ideiglenes ponyvafedésével – 1674-től imaházzá, továbbá a városi ház udvarának teljes szélességű beépítésével kialakított soproni ideiglenes fatemplom (1722-1781). A protestáns templomépítészet 17. századi alakulásában valóban a középkori eredetű, homlokzati középtoronnyal, hajóval és szentéllyel jellemezhető típus játssza a legfőbb szerepet. Marosi Ernő összefoglaló tanulmányában a 17. század református templomépítészetét találóan jellemzi azzal a kettősséggel, amelyben a középkori eredetű – vagy a középkor hagyományához ragaszkodó – térforma a térlefedés és a berendezés átalakításával a reneszánsz egy helyi – északkeleti vagy kelet-magyarországi – változatának fénykorát éri meg (4). Bibó István az Alföld késő barokk és klasszicista protestáns templomait értékelve mutatott rá a középkori hagyományos, hosszanti és szentélyszerűen záruló templomformának a kései továbbélésére, amely a 19. század elején sokszor csak néhány arasznyi lekerekítésből formált „szentélyzáródás”-

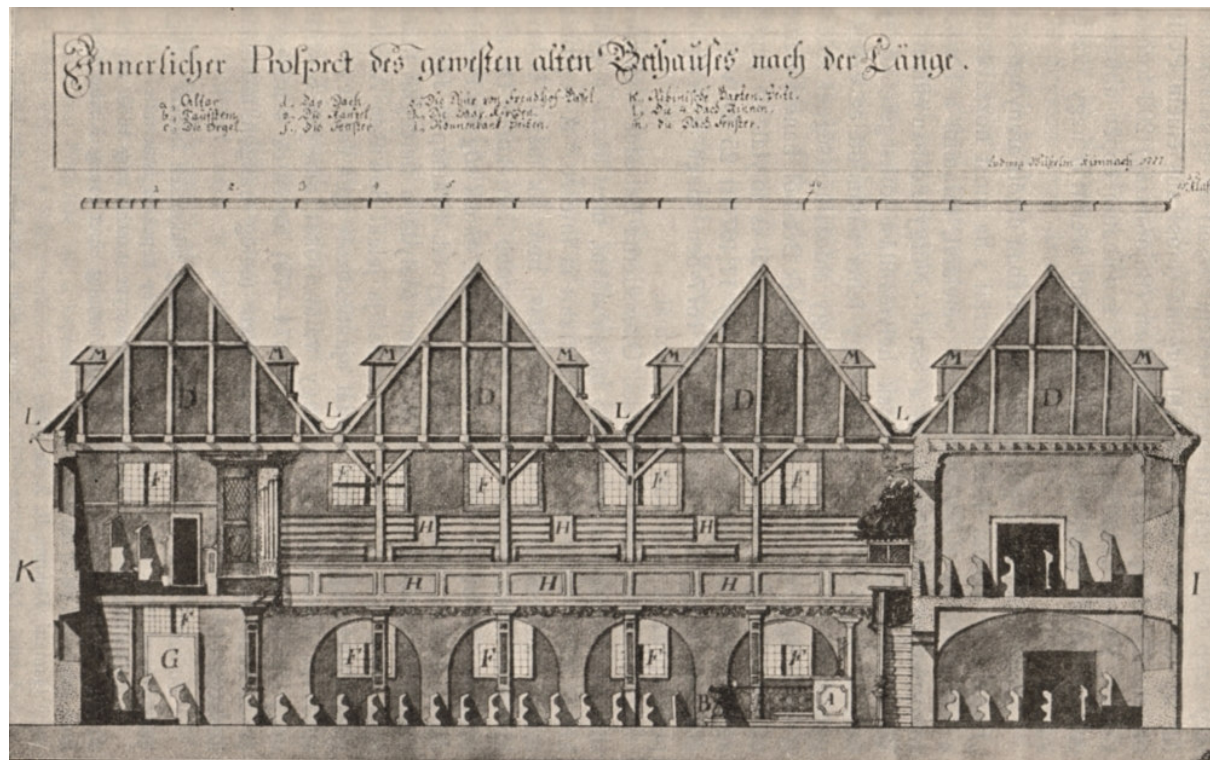
(1) Kelényi György: Kora barokk. In: Sisa József – Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, Vince Kiadó 1998. 109.

(2) Farbak Péter: Architecture of the Counter-Reformation in Hungary. In: *L'architecture religieuse européenne au temps des Réformes: héritage de la Renaissance et nouvelles problématiques*. [Actes des deuxièmes Rencontres d'architecture européenne Château de Maison-sur-Seine 8-11 juin 2005] Études réunies par Monique Chatenet et Claude Mignot, Picard, Paris 2009. 173-183. (De Architectura 12)

(3) Kelényi, 120-121.

(4) Marosi Ernő: Magyar református templomok. In: Dercsényi B. – Hegyi G. – Marosi E. – Takács B.: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi & Társa, Budapest 1992. XXVI-LIV.

ban jelentkezik (5). Lőrincz Zoltán a 16. és 17. század református templomépítészetét tárgyaló tanulmányában a témát az egyháztörténet, az egyházművészet és a teológiai háttér összefüggésében vizsgálja, kiemelve az európai – jellemzően svájci – példákat (6).

1. kép. Pozsony, evangélikus imaház, hosszmetset (1682) Forrás: Payr S.: A soproni evangélikus egyházközség története, I. köt. 1917, 471.

2. A 17. század magyarországi protestáns templomépítészetének jellemző emlékei

Ha a címben említett stíluskorszakokat vesszük sorra, a 17. század újonnan épült templomai között a - korábban említett és a mándi példával illusztrált - nem tartós anyagokból megépített középkori karakterű épületek voltak többségben. Volt azonban ennek a középkori hagyományokat követő iránynak egy reprezentatívabb emlékcsoportja is, igaz, jóval kevesebb épület tartozik ezek közé.

A gótizáló késő reneszánsz városi templomok között a kőszegi Szent Imre templomot kell először említenünk. (2. kép) Építésénél szempont lehetett az, hogy a kőszegi német evangélikus polgárok által használt középkori Szent Jakab templomhoz legyen hasonló – legalább is alaprajzában és fő tömegében, szentélykialakításában. A templomot a kőszegi városi tanács 1615-ben hozott határozata szerint a templomukból kiszorult magyar protestánsoknak építtette kárpótlásul. 1618-ra el is készült a szentélykialakításában gótizáló, mérmű nélküli nyílásait tekintve késő reneszánsz épület, amely 1673-tól a katolikusoké lett, 1697-től 1894-ig plébániatemplomként működött (7). Ugyanekkor a 17. század elején a megfogyatkozott lélekszámú kőszegi katolikusok a Jurisics tér 6.

(5) Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1967. 3-4. sz. 525-567.

(6) Lőrincz Zoltán: A 16. és 17. század a református templomépítészetben. *Építés-Építészettudomány* XXXVI. évf. (2008) 1-2. sz. 67-78.

(7) C. Harrach Erzsébet - Kiss Gyula: *Vasi műemlékek*. Vas Megyei Tanács Művelődési Osztály, Szombathely 1983. 193, 216.; Koppány Tibor: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: Galavics G. – Herner J. – Keserű B. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. JATE Kiadó, Szeged 1990. 451-461.

szám alatti lakóházban tartották miséiket. Ha ismerhetnénk ennek az épületnek a működését, ez a városi protestáns imaház típusának lehetne érdekes viszonyítási párhuzama, ennek építészeti értelmezéséhez azonban nincs további adatunk.

2. kép. Kőszeg, Szent Imre templom (1615-18). Forrás:
http://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Szent_Imre_templom.JPG

A gótizáló késő-reneszánsz protestáns templomok közé illeszthető a felvidéki Árva várának 1610-11 között épült kápolnája, amelynek felületi vonalrendszer-szerű, stukkóból készült háló boltozata valójában egy fiókos dongaszerkezetre illeszkedik, ablakai gótizáló mérmű-szerű díszítéssel tagoltak, de nem gótikusak. (3. kép) A kápolna egykori oltára – amely Thurzó György támogatásával készült el 1611-ben – a manierista evangélikus oltárépítészet ritka emléke, ikonográfiai különlegesség, 1752-től Necpaly evangélikus templomában található (8). A várkápolna abba a gótizáló manierizmusként említett stílusfejlődési sorba illik, amelynek kiemelkedő emléke a sopronkersztúri várkastély kápolnája is (9).

(8) Krivošová, Janka: *Evanjelické kostoly na Slovensku*. Tranoscius, Liptovský Mikuláš 2001.

(9) Koppány, 457.

3. kép. Árva vára/Oravsky Podzamok, kápolna boltozata (1611). Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Árva_vára

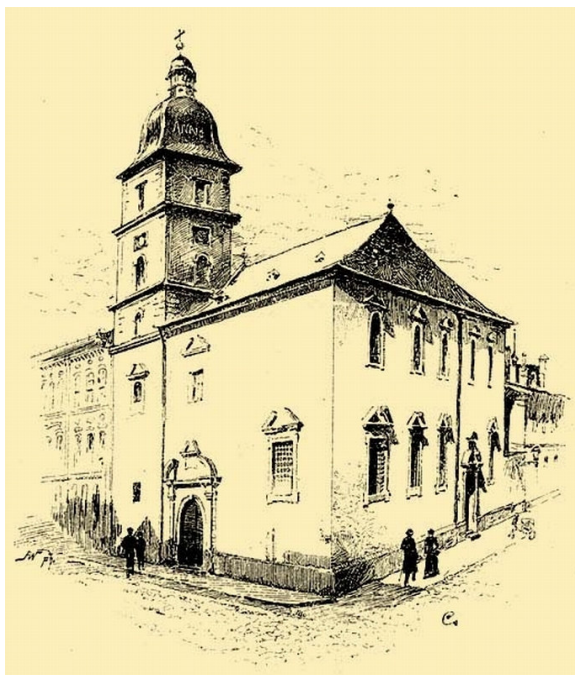
A középkori templomforma hagyománya jelenik meg az eperjesi evangélikus templomon. Az eperjesi magyar evangélikusok által felépített, diadalívvel és jelentősen szűkülő poligonális szentéllyel 1642-47 között épített emlék csehboltozatos belső terével, fiókos félgömbkúpulájával, klasszikus tagozatrendű belső architektúrájával és manierista nyíláskereteivel már a késő reneszánsz illetve a kora barokk építészetéhez kapcsolható. Belső terét három oldalról patkó-szerűen körbefogó karzata a protestáns templomépítészet újkori problémáira, a gyülekezetnek mint a „szentek közösségének” elhelyezésére és a karzat méltó építészeti formálására összpontosít. Az eperjesi templom helyét a legújabb szlovák építészettörténeti összefoglalások is a késő reneszánsz templomépítészet keretében tárgyalják (10).

A magyarországi református templomok építészetét a 17. században az átvett és utóbb fa mennyezettel valamint berendezéssel átalakított épületek nagy száma jellemzi. Lőrincz Zoltán szerint a templomok 17. századi építészeti képét rekonstruálni szinte lehetetlen, viszont a berendezések tekintetében – a korból fennmaradt belső festéseket is figyelembe véve – a „református fehérség” talán a 19. század gondolata (11). A korszak újonnan épített református templomai közül jelentős volt az 1650-1663 között felépített kassai és az 1680-84 között felépített kecskeméti kőtemplom. (4. kép) A kassai református templom 1711-től katolikus használatba került (ma az orsolyitáké). A kecskeméti templomot később jelentős külső és belső átépítéssel formálták át, kéthajós lett a belső tere, és megmagasították a tornyát is. A leírások és ábrázolások alapján mindkét épület beilleszthető az imént felvázolt, a középkor, a késő reneszánsz és a kora barokk elemeit felvonultató protestáns építészeti emlékkörbe.

A 17. század első felének kiemelkedő emléke a pozsonyi - 1637-ben felépült - első német evangélikus templom, amelynek részletes tárgyalására és hatására alább térünk ki.

(10) Moravčíková, Henrieta (ed): *Architektúra na Slovensku – stručné dejiny*. Slovart, Bratislava 2005. 79.; Krivošová, 66-69.

(11) Lőrincz, 67., 76.

4. kép. Kassa, református templom (ép. 1650-1663.) a 19. század végén. (Forrás: Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György, Budapest, 1893. III. könyv 403., <http://mek.oszk.hu/05700/05745/html/images/fff3085.jpg>)

3. A 17. századi magyarországi protestáns emlékek európai előzményei

Ennek a magyar vonatkozású emlékkörnek fontos európai előzményei illetve párhuzamai vannak, amely a mindmáig lényegében mellőzött kutatási téma maradt, és amelynek megrajzolása a jövő kutatóira vár. A kőszegi egykori evangélikus templom poligonális szentéllyel bővített osztatlan templomhajója, valamint az eperjesi evangélikus templom tömörszerű, egyszerűsége törekvő tömegformálása és oromzatos főhomlokzata nagyon erős párhuzamba állítható azzal a dél-németországi evangélikus templomépítő gyakorlattal. Ezt a tendenciát az ulmi Dreifaltigkeitskirche (1617-22, a belső a 20. században erősen átalakítva) és a fennmaradt regensburgi Dreieinigkeitskirche (1627-31) képviseli legtisztábban (12). Az említett példák hosszanti, osztatlan térrel és dongaboltozattal fedett templomok, térlefedésükben nagyon hasonlítanak a jezsuita templomépítészetben kezdetben szinte kötelezően alkalmazott dongaboltozos terekhez, amelyek háttérében akusztikai megfontolások vannak, míg az említett ulmi és regensburgi protestáns példánál a nagy fesztávú – ezért de l’Orme féle fa boltozattal megoldott – dongafedés a gyülekezet egységét kellett hogy kiemelje.

A regensburgi és az eperjesi homlokzat között – a profilált, emelkedő orompárkányzat és a gótikát idéző fiatornyocskák, a középbéjárat manierista-kora barokk megoldása és a három nyílásaxisra szervezett kompozíció tekintetében – nagyon sok a hasonlóság, jóllehet az eperjesi templom esetében a lépcsősen megemelt vízszintes főpárkány teljesen szokatlan megoldás. A szigorúan hosszanti, középkori karakterű térkompozíció és – az ulmi és regensburgi példa szerint – a hajóban osztatlan teremre törekvő megoldás az evangélikus templomépítészeti traktátus-irodalom első jelentős művében, ifj. Joseph Furttentbach művében jelent meg mintaként (13). Az ulmi példák és e traktátus kapcsán meg kell jegyezni azt a nem mellékesnek tűnő körülményt, hogy , ifj. Joseph Furttentbach apja ulmi városi építőmester volt.

(12) Ellwardt, Katrin: *Evangelischer Kirchenbau in Deutschland*. Imhof, Petersberg 2008. (Imhof-Kulturgeschichte) 38-39.

(13) Furttentbach, Joseph d. J.: *Kirchengebäw*. Augsburg 1649.

5. kép. Pozsony, első német evangélikus templom (1637). Forrás: saját fotó.

A 17. század első felének – egyúttal az ellenreformáció kezdetének – kiemelkedő emléke a pozsonyi első német evangélikus templom, amely 1637-ben épült fel, és 1672-ben a jezsuitáké lett (14). (5. kép) Ez az épület a Királyi Magyarország legfontosabb késő reneszánsz evangélikus temploma, a lutheránus városi polgárság reprezentatív középületként épült a fővárosban. Az épület építészeti igényes formálása ellen Pázmány Péter és Pálffy Pál kamaraelnök is szót emelt. Esterházy Miklós nádor végül csak torony és félköríves szentélyzáródás nélkül, szerényebb nyílásarchitektúrával és kevésbé díszes kapuval engedélyezte. Látható, hogy ezek a korlátozások az épület külső karakterének erős korlátozásáról szóltak, és az elnevezése is kötelező jelleggel templom helyett imaház, oratórium lett (15). Hasonló térrendszerű volt az 1658-ban épült pozsonyi magyar-szlovák evangélikus templom, amely 1672-től szintén katolikus lett, és azóta az orsolyiták használják. Szenice/Senica evangélikus temploma 1631-ben épült, lényegében a pozsonyi első német templom háromhajós térszervezését követte (1654-től katolikus lett, majd többször átalakították) (16).

A pozsonyi első német templom – és a hatására épült pozsonyi második német evangélikus, a soproni, győri „nagytemplomok” építészeti értékelése kapcsán Winkler Gábor fogalmazta meg e csarnokszerű tértípus és a későgótika csarnoktemplomainak hasonló térszervezését (17).

A pozsonyi első templom hosszénégyszög alaprajzú, nagypilaszterrenddel díszített belsője, a teret körbefogó és a pillérekre támaszkodó karzatrendszere az európai protestáns templomépítészet egyik alapmegoldásához, a német protestáns várkapolnák

(14) Krivošová, 78.

(15) Sólyom Jenő: Az evangélikus templom története Magyarországon. In: Kemény L. – Gyimesy K. (szerk.): *Evangélikus templomok*. Athenaeum, Budapest 1944. 83.

(16) Moravčíková, 78.

(17) Winkler Gábor: Építészettörténeti Áttekintés. In: Dercsényi B.- Foltin B. – G. Györfly K. – Hegyi G. – Winkler G. – Zászkaliczky Zs.: *Evangélikus templomok Magyarországon*. Hegyi és Társa, Budapest 1992. XXVII-XLV.

(Torgau, Schmalkalden) térstruktúrájából továbbfejlődő hugenotta imaházak építészetéhez köthető (18). A Salomon de Brosse által tervezett charenton-i imaház adta e tértípus mintáját, amely kevéssel a pozsonyi templom előtt, 1623-ban épült (19). Az építészeti forma mögött Vitruvius fano-i bazilikájának és Palladio több szintet átfogó belső oszloprendi architektúrájának ismerete illetve rekonstrukciója jelenik meg, és ebből ered az elegáns, több szintes karzatrendszer, amely a belső homlokzattá előlépő nagyszloprend vagy nagypilaszterrend mögé bújik. A hugenotta Charenton-típus elterjedésében nagy szerepet játszhatott az Európa egyetemeken tanuló protestáns értelmiség – lelkészek és nemesek – valamint a szórványos adatokból megragadható közvetlen behatás is, erre példa lehet a csorbai evangélikus templom (20).

Ha az Európában széles körben ismert és tárgyalt hugenotta típust (21) a protestantizmuson belül a reformátussághoz érezzük közelebb állónak, felvethető, hogy miért nem vált ez az elrendezés a hazai emlékek esetében gyakoribbá? A középkori eredetű templombelső átalakítása során nem tudott érvényre jutni a Charenton-típusnál megjelenő erőteljes klasszicizálás, és erre a magyarországi viszonyokból autochton módon kifejlődő „virágos reneszánsz” világa nem is tartott igényt. A legelterjedtebb református liturgikus térforma, a hosszanti térfal középre helyezett szószékkel kialakított haránt-templom („Querkirche”) a középkori szószék elrendezés gyakorlatából alakult ki, ugyanakkor a református templom középkorias, longitudinális elrendezést sugalló tömegalakítását gazdaságossági, szerkezeti és történeti szempontok magyarázzák (22).

3. Összegzés

Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a 17. század magyarországi protestáns templomépítészetének értékelésekor a címben felvetett problémára: a késő középkori, reneszánsz és kora barokk jelenségek elhatárolására nincs lehetőségünk. A reneszánsz és a kora barokk jelenségeit leginkább a részletképzésben, a nyíláskeretések formálásában, valamint a berendezésben ismerhetjük fel. A magyarországi protestáns emléktanyagból hiányzik az a nagyszámú újonnan épített templom, amely talán a típusok letisztulását és a kérdés tisztázását eredményezhetné. A 17. századi protestáns templomépítészet itt bemutatott példáit a középkori alaprajzi illetve – ha ez megengedett volt – a tömegképzési elveihez való közös viszonyulás fogja össze. Ez a reneszánsz körében tárgyalható hugenotta típus esetében is felvethető, amennyiben a térforma utal a késő középkori csarnokterek hagyományára. Mondhatnánk úgy is, hogy a kevés karakteres emlékekkel jellemezhető magyarországi 17. századi protestáns emlékkör térfejlődésében ugyanúgy a középkori hagyomány volt meghatározó, mint a korszak magyarországi legrepresentatívabb építészeti emlékcsoportjánál, a jezsuita templomoknál (23). Ezért az építészeti összefoglaló munkákban megjelenő, az emlékcsoport tömör jellemzésének igényével bemutatott középkori karakterű protestáns templom – a így a gondolatfelvetés kezdeti példájában említett mándi – mindezt részleteiben is, sőt, európai összefüggéseiben is tömören összegzi.

Felhasznált irodalom

Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1967. 3-4. sz. 525-567.

(18) Krähling János: Adalékok a hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 2009/4. 190-196.

(19) Coope, Rosalys: *Salomon de Brosse*. A. Zwemmer Ltd, London 1972.

(20) Krähling i.m.

(21) Ellwardt, 123.

(22) Bibó i.m.

(23) Farbaky, 175.

Coope, Rosalys: *Salomon de Brosse*. A. Zwemmer Ltd, London 1972.

Ellwardt, Katrin: *Evangelischer Kirchenbau in Deutschland*. Imhof, Petersberg 2008. (Imhof-Kulturgeschichte)

Farbaky Péter: Architecture of the Counter-Reformation in Hungary. In: *L'architecture religieuse européenne au temps des Réformes: héritage de la Renaissance et nouvelles problématiques*. [Actes des deuxièmes Rencontres d'architecture européenne Château de Maison-sur-Seine 8-11 juin 2005] Études réunies par Monique Chatenet et Claude Mignot, Picard, Paris 2009. 173-183. (De Architectura 12)

Furttendach, Joseph d. J.: *Kirchengebäw*. Augsburg 1649.

C. Harrach Erzsébet - Kiss Gyula: *Vasi műemlékek*. Vas Megyei Tanács Művelődési Osztály, Szombathely 1983.

Kelényi György: Kora barokk. In: Sisa József – Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, Vince Kiadó 1998. 109-121.

Koppány Tibor: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszansz építészetben. In: Galavics G. – Herner J. – Keserű B. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. JATE Kiadó, Szeged 1990. 451-461.

Krähling János: Adalékok a hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 2009/4. 190-196.

Krivošová, Janka: *Evanjelické kostoly na Slovensku*. Tranoscius, Liptovský Mikuláš 2001.

Lőrincz Zoltán: A 16. és 17. század a református templomépítészetben. *Építés-Építészettudomány* XXXVI. évf. (2008) 1-2. sz. 67-78.

Marosi Ernő: Magyar református templomok. In: Dercsényi B. – Hegyi G. – Marosi E. – Takács B.: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi & Társa, Budapest 1992. XXVI-LIV.

Moravčíková, Henrieta (ed.): *Architektúra na Slovensku – stručné dejiny*. Slovart, Bratislava 2005. 79.

Sólyom Jenő: Az evangélikus templom története Magyarországon. In: Kemény L. – Gyimesy K. (szerk.): *Evangélikus templomok*. Athenaeum, Budapest 1944.

Winkler Gábor: Építészettörténeti Áttekintés. In: Dercsényi B.- Foltin B. – G. Györffy K. – Hegyi G. – Winkler G. – Zászkaliczky Zs.: *Evangélikus templomok Magyarországon*. Hegyi és Társa, Budapest 1992. XXVII-XLV.